

Kinderen, gezondheid en welzijn

Naar een medische antropologie van kinderen

Patrick Meurs, Steven Van Wolputte, Filip De Boeck, Gaston Cluckers
& Renaat Devisch

“There is No Anthropology of Children:
There are Only Anthropological Issues.”
naar: Christina Toren (1992)

Een antropologie van kinderen wordt hier vanuit verschillende hoeken onder de aandacht gebracht. In het verleden werd wel meer antropologisch onderzoek bij kinderen gedaan, vooral dan in medische en psychologische antropologie. Deze ‘childhood anthropological issues’ werden echter nooit samengebracht in een aparte subdiscipline. Antropologisch onderzoek had tot nog toe te weinig oog voor een kinderperspectief binnen de culturen die het in kaart wilde brengen. De culturele constructie van de kindertijd is een ander aandachtspunt: in medisch-antropologisch perspectief gaat het om de culturele invloed op gezondheid en welzijn van kinderen.

In deze bijdrage worden de verschillen tussen engelstalige en franstalige antropologische literatuur over de positie van het kind aangegeven. Voorts worden medische en psychologische antropologie van kinderen samen behandeld. Dit gebeurt – zonder de eigenheid van beide disciplines te miskennen – om historische redenen. Vervolgens vergen bepaalde domeinen van een medische kinderantropologie een kritisch perspectief. Vandaar dat we de antropologische studie van kinderen ook situeren in het actuele debat tussen objective versus militant anthropology. Tenslotte denken we de aandacht voor kinderen door naar het anthropology at home perspectief. Dat laatste gebeurt zowel vanuit de aanwezigheid van allochtone kinderen in westerse culturen als van- uit het relatieve tekort aan aandacht voor culturele invloeden op gezondheid en welzijn van autochtone kinderen.

[antropologie van kinderen, kind en cultuur, kritische antropologie, anthropology at home, medische antropologie, psychologische antropologie, Culture and Personality]

Het tijdschrift *Medische Antropologie* organiseert op vrijdag 10 december 1999 haar jaarlijks symposium, ditmaal te Leuven, over het thema ‘kinderen en medische antropologie’ (zie aankondiging, p. 250).

Kinderen hebben de voorbije jaren weliswaar de nodige aandacht getrokken, maar dit gebeurde niet steeds in positieve zin. Ontwikkelingsorganisaties wezen ons op de

rol van kinderarbeid op de wereldmarkt. Beelden van kind-soldaten in Rwanda en de Democratische Republiek Congo (in veel te grote uniformen en met veel te zware wapens) brandden zich op ons netvlies. Kinderen die het slachtoffer werden van anti-persoonsmijnen in, bijvoorbeeld, Angola of Laos, kwamen in het nieuws. In België was er de pedofiele affaire-Dutroux. In het onderwijs is er het aanslepende debat rond allochtone en autochtone kinderen. In de Verenigde Staten en Engeland roept geweld rond kinderen op school en thuis belangrijke vragen op.

De reacties van afkeer en verontwaardiging ten aanzien van kinderarbeid, kindsoldaten, mishandeling, pedofilie, e.a. worden begrijpelijk vanuit het besef van het verlies van de onschuld van kinderen, maar ook van het besef van de teloorgang van een ideaalbeeld over een idyllische en zorgeloze kindertijd. De vele jeugdige Aids-slachtoffers in bijvoorbeeld Azië en Afrika, maken daarbij duidelijk dat deze 'individuele' en 'fysische' aandoeningen teruggaan op een meer omvattende problematiek. Aids is *ook* een sociale epidemie, die de toekomst van vele kinderen hypothekeert en elk uitzicht op verbetering onmogelijk maakt. Daarenboven worden zulke 'recente' aandoeningen als 'Aids' niet zelden een metafoor voor deviantie en marginaliteit in een bepaalde socio-culturele context (zie: Sontag 1978; Gilman 1985). Maatschappelijke spanningen worden, zoals medische antropologie vaker aanduidde, 'gepathologiseerd' door ze te vatten in een ziektebeeld zoals bijvoorbeeld Aids. Deze aandoening wordt dan door de persoon zelf niet zelden ervaren als straf voor het eigen gedrag; hij wordt er door anderen ook op die manier over aangesproken.

Het beschrijven van de kansen en de tragedies van kinderen vergt dan ook een sociaal-cultureel perspectief op hun gezondheid en hun ziekte, hun welzijn en hun problemen. Vandaar dat we heden het belang van een medische antropologie omtrent kinderen sterk aanvoelen.

Deze inleidende bijdrage bestaat uit drie delen: eerst brengen we een historisch overzicht van medisch en psychologisch antropologische studies over kinderen alsook een huidige stand van zaken, vervolgens situeren we een antropologie van het kind ook in het perspectief van de recente discussie tussen 'objective vs. militant anthropology' en tenslotte situeren we het thema in het perspectief van de 'anthropology at home' gedachte. De koppeling van medische en psychologische antropologie zal zich historisch laten verantwoorden; we komen er in het besluit op terug.

We hopen dat deze bijdrage als 'smaakmaker' haar werk vervult. Vanuit de redactie van *Medische Antropologie* hopen we talrijke collega's uit de antropologie en de verwante menswetenschappen tijdens het Leuvense symposium te mogen begroeten, hetzij als auteur of als discussant van een bijdrage, hetzij als deelnemer aan het symposium.

De probleemstelling betreffende een antropologie van kinderen

Meestal toont een symposium of een themanummer in een vaktijdschrift de erkenning van een trend die reeds enige tijd aan de gang is. Zo zag men het genderperspectief en de feministische antropologie opkomen, terwijl in de recente traditie van symposia van

het tijdschrift *Medische Antropologie* 'ouderen, cultuur en welzijn' in 1997 aan bod kwam. Nu brengen we de thematiek 'kinderen' aan.

In januari 1992 organiseerde 'The Royal Anthropological Institute' in Cambridge het symposium *Children as Social Actors: Theoretical Directions in the Anthropology of Children*. Toren presenteerde er een paper met als titel: 'There is no ethnography of children; there are only anthropological issues'. Ze wou zowel een stand van zaken weergeven als baanbrekend werk verrichten in een nieuwe subdiscipline, een 'antropologie van het kind'.

Toren pleitte in haar paper voor onderzoek naar de eigen kinderlijke perceptie binnen een bepaalde cultuur. Dit kindperspectief verschilt soms grondig van de visie die men als antropoloog bij volwassen informanten optekent. Haar bijdrage aan het symposium in 1992 in Cambridge betrof meer bepaald onderzoek bij kinderen van Samoa en Tonga, eilanden in de Stille Oceaan.

Scheper-Hughes (in: Suarez-Orozco et al. 1994) geeft aan Torens bekommernis verder inhoud. Eerst geeft deze auteur aan dat kinderen in de antropologie pas echt een onderzoeksobject werden in de 'Culture & Personality'-richting.

Child training practices and the other ways in which messages about cultural expectations were conveyed from adults to children soon came to be seen as the link between culture and personality. (...) *From being a peripheral category, barely noticed by students of culture, children became an object of study.* (Scheper-Hughes 1994: 133, eigen cursivering).

Deze auteur geeft ook aan waarom de 'Culture and Personality'-richting aan belang inboette:

I grew restless with the reductionist formulas linking primary social institutions (including childrearing patterns) to the collective expressions of common anxieties in the 'basic personality structure' or 'modal personality' of a given society that lead back, in turn, to determinative forms of child care (Scheper-Hughes 1994: 133).

Een voor onze probleemstelling belangrijk neveneffect van deze evolutie is echter dat kinderen als antropologisch onderzoeksobject weer uit de aandacht verdwenen. Toch hecht Scheper-Hughes er veel belang aan dat medische en psychologische antropologie zowat de enige subdisciplines in de antropologie waren, die kinderen bleven onderzoeken.

[From my training in the Culture and Personality tradition], (...) I retained what is a life-long interest in cultures of childhood and this kept me within the orbit of psychological anthropology. Until very recently, psychological anthropology was the only sub-discipline of anthropology that took children – and mothers and children – at all seriously (Scheper-Hughes 1994: 133-34).

Scheper-Hughes (1994) en James et al. (1998) geven ook een fundamentele kritiek op heel wat antropologisch onderzoek dat tot in een recent verleden bij kinderen plaatsvond.

Nonetheless, (...) the child is seen as a miniature replica of the adult in the society, (...). There was little understanding of the existential 'otherness' of child to adult worlds, no sensitivity to the incommensurability of childhood and adult experience, perception, interpretation. The prevailing model in (...) anthropology emphasized reproduction and continuity. Childhood was of interest only as a transitional way station en route to real (adult) culture (...) (Scheper-Hughes 1994: 136-37).

[Many] writings have failed to look at notions of childhood and youth as social constructions. Also important is to focus on young people not simply as proto-adults or future beings, but rather, and essentially, as beings-in-the-present and as social actors with an active presence of their own. (...) Therefore, notions of childhood and youth cannot be understood in universal terms. They vary cross-culturally, and are attached to culture, class, gender and other variables (James et al. 1998, geciteerd in Honwana & De Boeck 1999).

Het kind stelt de antropologie voor fundamentele vragen. De traditionele Afrika-etnografie richtte zich bijvoorbeeld uitsluitend op oudere mannen als geprivilegieerde informanten en 'rituele specialisten'. Dit betekende een bijna exclusieve aandacht voor de dominante ideologie binnen de samenleving waarin de antropoloog zich begaf; de vrouw kwam hier weinig in aan bod, behalve wanneer ze afweek van gangbare rollenpatronen. Hetzelfde geldt voor kinderen: ze komen als informanten weinig aan bod.

De aandacht voor kinderen in antropologie is met de Culture and Personality school gekomen maar ook vrij snel weer gegaan. Ze is heden aan herstel toe. Het is in deze beweging dat het symposium van het tijdschrift *Medische Antropologie* zich inschrijft. Terzelfdertijd worden fundamentele vragen gesteld over de wijze waarop antropologie onderzoek doet naar kinderen: kan een antropologie van het kind de kinderwereld in zijn eigenheid binnen een cultuur en de culturele invloed op die kinderwereld in kaart brengen? Dat is de uitdaging waarvoor auteurs als Toren (1992) en Scheper-Hughes (1994) ons stellen. James et al. (1990 en 1998) voegen eraan toe dat de antropologie een specifieke bijdrage levert ten aanzien van ander kind-onderzoek in de menswetenschappen: antropologie toont de sociaal-culturele constructie van het kind (cfr. Ariès 1987), sociaal-culturele invloeden ook op het leven van kinderen.

Zoals onder meer Freud deed wanneer zich op wetenschappelijk vlak een bepaalde evolutie aandeed waaraan hij nog niet goed wist plaats te geven, verwijzen we hier naar bepaalde inspiratiebronnen buiten de betrokken wetenschap. Freud verwees vooral naar poëzie, wereldliteratuur en de toenmalige culturele antropologie om nieuwe perspectieven in zijn psychoanalyse te staven. Om een idee te krijgen van hoe een antropologie van kinderen er kan uitzien, verwijzen wij in deze bijdrage naar een Tunesische film uit 1990, *Kind van de Terrassen*. Leven en verlangen van een tienjarige Tunesische jongen die opgroeit in de vrouwengroep waartoe zijn moeder behoort, worden treffend getoond. De culturele constructie van de kindertijd, de invloed van de sociale laag waarin het verhaal speelt, de kinderlijke psyché die een manier zoekt om de bij de nakende puberteit horende uitdrijving uit de vrouwengroep te hanteren, het kind als actieve sociale actor met eigen vragen bij 'wat vanzelf zo is en gedaan wordt' in zijn

(Tunesische) omgeving alsook de eigenheid van de grootfamilie waarin dit kind opgroeit, worden helder geportretteerd.

We richten ons nu in deze bijdrage eerst op antropologische studies van kinderen, waarvan we een uitgebreid overzicht geven.

Een historiek van antropologische studies over kinderen

Mead betreurde in 1964 dat het kind in de Amerikaanse antropologie een te verwaarlozen onderzoeksobject was. Ongeveer twintig jaar later, in 1981, bespraken Lallemand & Le Moal dit probleem in een themanummer dat de *Journal de la Société des Africanistes* aan kinderen wijdde. Deze auteurs maken een nuttig onderscheid tussen Engelstalige en Franstalige antropologie

De engelstalige antropologie heeft er, aldus Lallemand & Le Moal, ondanks haar geringe systematische interesse voor kinderen vanaf de jaren twintig toch een aantal studies aan gewijd. Dit is te verklaren door de invloed van Freuds psychoanalyse (met diens aandacht voor de kinderontwikkeling) op een groot deel van de Amerikaanse antropologen.

Franstalige antropologen daarentegen, stonden meer onder invloed van Durkheims sociologische methodologie:

(...) l'ethnologie française africaniste, longtemps sous l'influence de Durkheim et des règles de sa méthode sociologique (1895), impose une démarcation importante avec le domaine psychologique, au détriment sans doute de l'étude ethnologique approfondie de l'enfant (Lallemand & Le Moal 1981: 16).

Belangrijke inzichten over kinderen vanuit de psychologische antropologie en de door Freud beïnvloede psychoanalytische antropologie vonden daardoor hun weg niet in de bredere stroom van de Franstalige antropologie.

Moro (1994: 56-57) omschrijft, in navolging van Lallemand & Le Moal (1981), een antropologie van kinderen nu nog steeds als '*un petit sujet*': een onderzoeksthema in kleine lettertjes, in de marge.

Engelstalige antropologische studies van kinderen in de periode 1925-1990

In de Engelstalige antropologische literatuur is er Malinowski (1929) die terzijde ook kinderen bestudeerde op de Trobriand-eilanden, onder meer vanuit zijn discussie met Freud over de universaliteit van het Oedipuscomplex.¹

Er is naast Malinowski's functionalisme vooral de *Culture and Personality* richting die een verband onderzocht tussen primaire culturele instituties (zoals manieren om het huishouden te organiseren, kinderopvoedingspraktijken), bepaalde persoonlijkheidstrekken (gedeelde angsten, copingstijlen, hanteringsmechanismen, adaptatieve methoden onder de vorm van een *basic or modal personality, national character*) en secundaire culturele instellingen (zoals bepaalde rituelen, vormen van religie, verklaringen van ziekte, handelingen om tot genezing te komen).

Mead deed in dit perspectief reeds in 1930 een vergelijkende studie van kinderopvoeding bij de Mundugumor en de Arapesh van Papoea Nieuw-Guinea. Bijdragen van Boas & Benedict (1938), Linton (1936), Benedict (1943 en 1946), Kardiner & Linton (1944) en Erikson (1950) situeren zich, met variaties, in deze richting. Erikson brengt in 1950 bepaalde karaktertrekken van Nazi-Duitsland (zoals de nadruk op orde, punctualiteit, zuiverheid) in verband met strenge en strikte opvoedingspraktijken. Goedmoedigheid en zachtaardigheid van bijvoorbeeld de Yurok-Eskimo's worden door Erikson (1968) dan weer verbonden met een zeer permissieve opvoeding.

Vanaf de jaren dertig tot de jaren zestig (de uitlopers van het cross-cultureel psychologisch onderzoek van Whiting & Child (1953) en Whiting & Whiting (1974) werd aan kinderonwikkeling en kinderopvoedingspraktijken een belangrijke plaats toegekend in Engelstalige antropologische literatuur. Daarna neemt de aandacht voor kinderen af. De tanende invloed van de Culture and Personality richting werkte dit in de hand. Psychologische antropologie bleef het paradigma van de Culture and Personality school wel verder gebruiken, zoals bij Clark (1981), of ging andere wegen dan deze van een (psycho)dynamisch-affectieve benadering. Ze werd meer een cognitieve discipline. *Human development* en *child development in cross-cultural perspective* bleven belangrijke thematieken, maar betreffen vooral cognitieve functies zoals taalontwikkeling, perceptie, intelligentie, aandachtsstijlen, ... (zie: Saraswathi & Dasen 1992). Alhoewel dat natuurlijk niet het hele verhaal over de Engelstalige antropologie anno 1960-1985 is. Er is bijvoorbeeld ook de studie van Deng & Reisman (1974) over volksverhalen en liedjes die bij de Dinka in Soedan gebruikt werden bij het slapengaan of bij ziekte en slapeloosheid van kinderen.

Franstalige antropologische literatuur over kinderen tussen 1930 en 1990

In de Franse antropologie blijft het kind in de periode tot 1960 veel marginaler, behalve bij Mauss (1934) die een onderscheid maakt tussen culturen waarin kinderen lange tijd dichtbij het moederlichaam gedragen worden ('les gens à berceaux') of er snel van gescheiden worden ('les gens sans berceaux') en Griaule (1938) die kinderspelen en kinderliedjes van de Dogon (Mali) beschreef. Hun bijdragen nemen niet weg dat Lallemand & Le Moal de aandacht voor kinderen in de Franse antropologie tot het begin van de jaren zestig klasseren als 'zijdelings' of zelfs 'marginaal'.

L'enfant est longtemps resté, malgré ces textes précurseurs, un sujet classé dans ces fameuses rubriques si aisément dénigrées du *divers* (Lallemand & Le Moal 1981: 17).

Geïnspireerd door Lévi-Strauss' *La Parenté* (1947) zijn er echter vanaf de vroege jaren zestig meer antropologische studies over kinderen gekomen. Het is hier dat zich de werken situeren over *l'Oedipe africain* (Ortigue & Ortigue 1962), *l'enfant Nit ku bon* (bezeten door een *Rab*, een voorouderlijke geest waardoor het kind zeer kwetsbaar is) beschreven door Zempléni & Rabain (1965) bij de Wolof, de Lebou en de Serer van Senegal, *l'enfant Ancêtre* (het kind als geïncarneerde voorouder) beschreven door Lallemand (1978) en Bonnet (1981 en 1988) bij de Mossi van Burkina Fasso en de Serer Ndout van Senegal, *les enfants Burdo* bij de Peul (Senegal), *les bébés esprits* beschre-

ven door Kouassi (1985) bij de Baoulé van Ivoorkust, *les enfants Dieux, les enfants dons des Génies de la Brousse ou de l'Eau* (kinderen als gift van de geesten van de brousse of de waterbron), *les enfants Djinna* beschreven in Magreblanden.

We halen in dit verband ook studies aan over de naamgeving aan kinderen bij de Yoruba (Houkpatin & Nathan 1991), het verband tussen naamgeving en genealogie (Guyotat & Bordarier 1980), adoptie en naamgeving aan kinderen bij de Kotokoli van Togo (Lallemand 1980), kinderen die de betekenis hebben van verankering in de stroom van het leven, de tijd en de generaties bij de Inuit-eskimo's (Saladin d'Anglure 1980).

Verder dient de naam van Marcelle Geber vermeld te worden die sinds een halve eeuw grootscheeps multidisciplinair onderzoek opzet in medisch en psychologisch antropologisch perspectief in verschillende Afrikaanse landen ten Zuiden van de Sahara. Daarbij gebruikt ze zowel kwalitatieve als kwantitatieve onderzoeksmethoden (interviews van ouders, interpretaties van kindertekeningen, metingen van en statistieken over cognitieve ontwikkeling, affectieve ontwikkeling, fysische ontwikkeling, groei, somatische gezondheid, enz...). Haar onderzoek startte in Oeganda en is nu een comparatieve antropologische studie van het kind in acht Afrikaanse landen: Oeganda, Senegal, Zuid-Afrika, Congo, Zambia, Togo, Burundi en Mozambique. In *L'enfant africain dans un monde de changement* (Geber et al. 1998) vat ze een halve eeuw medisch/psychologisch antropologisch onderzoek samen en gaat ze daarbij kritische perspectieven zoals de invloed van urbanisatie, migratie, hongersnood en oorlog op de fysische gezondheid en het psychische welzijn van Afrikaanse kinderen niet uit de weg.

Tevens is er in het franse taalgebied een tendens om de kindertijd door observaties van de vroegste moeder-baby interactie in beeld te brengen. Rabain (1979) beschrijft het voeden en dragen van kinderen in Senegal; Lallemand et al. (1991) doen dit in vergelijkend perspectief bij de Mossi van Burkina Fasso, de Kotokoli van Togo en de Tanala van Madagascar.

Kinderen in medische en psychologische antropologie in de jaren negentig

In de Engelstalige antropologische literatuur heeft het thema kinderen eerst (tot 1960) vrij veel aandacht gehad en komt het nu, na de mindere periode tussen 1960 en 1990, terug aan de orde zoals het eerder vermelde symposium in Cambridge (1992) duidelijk maakt. Ook het gegeven dat een tijdschrift als *Annual of Anthropology* in 1997 een deel van haar bijdragen over medische antropologie specifiek aan kinderen wijdde, past in deze trend.

In de Franstalige antropologie is er na een aanvankelijke miskenning in de periode 1930 tot 1960, vanaf de jaren zestig wel wat gepubliceerd op vlak van kinderen. Echter, ook in de Franstalige antropologie heeft dit er nog niet toe geleid dat kinderen een aparte subdiscipline werden.

We overlopen in deze paragraaf tenslotte enkele vaktijdschriften, op zoek naar bijdragen over kinderen uit de periode 1985-1999 in *Annual of Anthropology*, *Medical Anthropology Quarterly*, *Social Science and Medicine*, *Medische Antropologie*, *Africa*, *Anthropologie et Sociétés* en *Ethos*. We geven ook enkele titels van boeken mee waarin kinderen het thema vormen. Het is een opsomming die geenszins volledigheid

nastreeft; ze is bedoeld als een eerste zicht op behandelde themata rond kinderen in medische en psychologische antropologie. Ongetwijfeld kan dit overzicht op vele plaatsen aangevuld worden.

1985

- Green over de behandeling van zieke kinderen door traditionele genezers en moeders in Swaziland;
- Het boek van Marshall *Infant Care, Feeding and Health in the South Pacific*.

1986

- Lutz & White over emotionele woorden van kinderen op verschillende leeftijden in verschillende culturen;
- Het boek van Popkin et al. *The Infant-Feeding Triad: Infant-Mother-Household*.

1987

- Baumslag over culturele praktijken en variaties in borstvoeding;
- Dallape over ervaringen van en met straatkinderen in Nairobi (Kenya).

1988

- Aptekar over welzijn en gezondheid van straatkinderen in Ecuador;
- Collard over gezondheid en welzijn van kinderen in Canadese crèches;
- Dettwyler over borstvoeding en wijzigende praktijken in stedelijk Mali;
- Paul over kinderthema's in recente psychoanalytische literatuur;
- Themanummer van het tijdschrift *L'Homme* over kinderen.

1989

- Reynolds over straatkinderen in Zuid-Afrika;
- Sargent & Stark over informatie die gegeven wordt aan bevallende moeders en de praktijken van bevalling alsook de vroegste peri-natale zorg voor de neonati in verschillende culturen;
- Swart over straatkinderen in Zuid-Afrika.

1990

- Inhour & Brown over besmettelijke ziekten van kinderen in niet-westerse culturen;
- Glauser die een fundamentele reflectie brengt over het concept 'straatkinderen';
- Reynolds over lange termijn gevolgen van terreur in Zimbabwe en de praktijk van n'anga-healers in dit verband;
- Het boek van James & Prout *Deconstructing Childhood*.

1991

- Blinkhoff over vruchtbaarheid en falen, de geboorteregeling en religieuze betekenisgeving aan kinderen in Pakistan;
- Het boek van Harwood, Miller & Irizarry *Culture and Attachment: Perceptions of the Child in Context*;

- Nichter & Cartwright over de houding van tabaksreclame tegenover kinderen;
- Het themanummer van *Medical Anthropology Quarterly* over besnijdenis van jonge meisjes.

1992

- Dettwyler & Fishman over voeding en groei van baby's in mondiaal perspectief;
- Reyners over besnijdenis van meisjes en vrouwen in Nederland;
- Stainson over voedingsgewoonten van kinderen;
- Wright & Simpson-Hebert over culturele betekenisgeving aan borst- of flesvoeding voor baby's;
- Boek van Scheper-Hughes *The Violence of Every Day Life* over moederschap en kinderen in Brazilië.

1993

- Wright, Clark & Barer over de combinatie van vrouwenarbeid en borstvoeding bij de Navajo-Indianen.

1994

- Crawford over het verband tussen slaapgewoonten kinderen en hun gezondheid in Baskenland;
- Green, Jurg & Djedje over diarree en ziekteverklaring in Mozambique;
- Stegeman over kindersterfte in NO-Brazilië (zij maakte hierover ook een proefschrift, *Viva Criança*);
- Het boek van LeVine et al. *Child Care and Culture* over hoe Afrikaanse moeders hun kind te beschermen tegen bepaalde schadelijke factoren, waarbij de nadruk op de Gusii-cultuur ligt.

1995

- Bourdillon over straatkinderen in Namibië;
- Het boek van Swantz, Mjema & Wild: *Blood, Milk and Death* over de symbolische betekenis van kinderen bij de Zaramo van Tanzania;
- Van Elteren-Jansens over alledaagse zorg voor kinderen.

1996

- Conklin et al. over baby, lichaam en zelf in Noord-Amerika en het Braziliaanse Amazonewoud;
- Blyth Whiting over de invloed van cultuurverandering op de betekenis van 'een goed kind' en 'goede ouders' in Kenya;
- Het boek van Harkness & Super *Parents' Cultural Belief Systems. Their Origins, Expressions and Consequences* (onder meer voor behandeling van ziekte);
- Lamers-Winkelmann over reacties van kinderen op schokkende gebeurtenissen;
- Lightart over Jnun en trauma bij Marokkaanse kinderen en jongeren;
- McKenna over de invloed van culturele slaappraktijken op wiegendood;

- Nieuwenhuys over kinderarbeid en kinderonwikkeling in de antropologische literatuur;
- Ochs & Caps over zelfverhalen van kinderen als bemeestering van emotionele gebeurtenissen in verschillende culturen;
- Price over de veranderende waarde van kinderen die verband houdt met culturele veranderingen bij de Kikuyu in Kenia;
- Het boek van Reis *Sporen van ziekte. Medische pluraliteit en epilepsie in Swaziland*;
- Reynolds over kinderen en geweld: hun symptomen en behandeling in Zimbabwe;
- Het boek van Reynolds *Traditional Healers and Childhood in Zimbabwe*;
- Het boek van Kuik *Mag ik op je rug?* (Kuik is ook redacteur van een themanummer van *Etnofoor* over kinderen dat weldra verschijnt);
- Het boek over *psychological anthropology* waarin Ingham onder meer de ontbrekende antropologie van het kind aangeeft als toekomstig aandachtspunt.

1997

- Allman over kinderopvoeding bij de Asanti;
- Dufour over voeding, lichaamsbeweging en gezondheid bij kinderen in cross-cultureel perspectief;
- Lapointe & Samson over kinderen en aids, in het boek van Vallin et al. *Populations africaines et sida*;
- Reis over rituele moord op kinderen in Swaziland;
- Smis & Meurs over buitenlandse adoptiekinderen;
- Van Dongen over anorexia;
- Zeitlyn & Rowshan over borstvoeding en betekenisgeving aan borstvoedingsproblemen in Bangladesh;
- Het boek van Tranberg Hansen over kinderen, hygiëne en gezondheid in stedelijk Zambia.

1998

- Het boek van Geber over gezondheid en welzijn van kinderen in acht Afrikaanse landen;
- Het boek van James, Jenks & Prout *Theorizing Childhood*.

1999

- Het boek van Dean, Ducey & Malik *Havin' a Baby for Mama: Culture, Psyché, and Teenage Pregnancy*.

Belangrijke medisch-antropologische literatuur over kinderen waarvan ons de volledige referentie jammer genoeg ontbreekt en enkel daarom niet in bovenstaande lijst is opgenomen, is van: De Meer die als kinderarts in Bolivia werkte en deze ervaring in zijn proefschrift beschreef; Van der Geest over medicijngebruik bij kinderen; Reisman ('*First You Have To Be A Good Mother*'), Bluebond-Langer; Hardman en Christensen.

Na dit overzicht komen we tot een situering van een antropologie van kinderen in de stroming van de kritische antropologie. Deze tweede paragraaf opent overigens een nieuwe reflectie en betekent dus geenszins dat de eerder vernoemde auteurs niet kritisch zouden zijn.

Kinderen in het spanningsveld van *objective* versus *militant* anthropology

Scheper-Hughes beschrijft hoe kinderen tot op heden in de antropologie nog te vaak beschouwd worden als ‘voor-volwassenen’ of ‘nog niet volwassenen’. Ze worden ingewijd in de cultuur van volwassenen, ertoe geïnitieerd en daardoor als het ware uitgeleid uit de kindertijd.

The symbolic wounding of initiation, be it through circumcision, knocking out a tooth, or scarring the skin, was enacted ceremonially in traditional societies as a way of insuring *the passage out of childhood* (Frankel 1998: 62; eigen cursivering).

De aan de initiaties voorafgaande kindertijd wordt vaak beschouwd als een onschuldige, pre-seksuele periode. Door het relatieve gemis aan antropologische studies over de kindertijd komt het soms zelfs over alsof mensen pas culturele wezens worden door de initiaties na de kindertijd. Dat te suggereren is zeker niet de bedoeling van de antropologie – integendeel zelfs – maar het is volgens Frankel wel een ongewild neveneffect van het relatieve gemis aan antropologische studies over de kindertijd.

Scheper-Hughes meent dat de eigenheid van een kinderperspectief in de antropologie evenveel aandacht verdient als dat van volwassenen, net zoals dat van vrouwen evenveel aandacht verdient als dat van mannen, of ook, zoals dat van moeders een apart punt van aandacht dient te zijn.

Een kritische, geëngageerde antropologie van kinderen

Scheper-Hughes pleit in dit verband voor een *kritische antropologie*. Deze keuze is onder meer ingegeven vanuit het gegeven dat op demografisch vlak kinderen en jongeren in niet-westerse culturen een significant groter segment van de samenleving vormen dan in westerse culturen. Ten aanzien van het potentieel en de creativiteit dat deze groep kinderen en jongeren met zich meedraagt, is het voor de antropologie geen overbodige luxe om kinderen als apart onderzoeksobject te beschouwen in een ‘childhood anthropology’. Daarbij kan een kritische kinderantropologie zich afvragen wat in de huidige wereldcontext – gekenmerkt door vergaande globalisering en kwetsbaarheid van lokale gemeenschappen en de nationale staat in grote delen van de wereld – de somatische, psychosomatische en psychische gezondheid van deze jongeren bevordert of benadeelt.

Tijdens het Leuvense symposium over ‘Anthropology in the Third Millennium’ (mei 1997) kreeg deze kwestie van een kritische antropologie de nodige aandacht. Ze werd daarbij zijdelings ook doorgedacht naar een antropologie van kinderen en jongeren. Het komt er in dit verband op aan zicht te krijgen op allerlei krachten die de kinderwereld infiltreren en die vaak de naaste zorgfiguren en verwanten van kinderen alsook de

lokale gemeenschappen waarin deze kinderen opgroeien ver overstijgen. Sommige aspecten van globalisering, ongrijpbare politieke machten en beslissingen maken dat de speelruimte voor de ontwikkeling van het creatieve potentieel van deze kinderen en jongeren, ernstig beknot of vernietigd wordt. Andere aspecten die deze speelruimte beveligen dienen evenzeer geïdentificeerd te worden op lokaal, nationaal of globaal-mondiaal vlak.

Waar kinderen in de marge leven, in het op sociaal-imaginair vlak niet zelden gedevalueerde platteland of dorp, aan de rand van de uitpuilende grootsteden, met te weinig ordenende, structurerende en dragende krachten, kan een kritische antropologie van het kind – door Scheper-Hughes ook een *geëngageerde antropologie* genoemd – deze kinderwereld in de taal van kinderen aan het woord laten. Het gaat om het getuigen over die wereld, zowel over de aspecten van verworteling, verwevenheid en houvast als over elementen van destabilisering en verwarring.

Scheper-Hughes is één van de belangrijkste vertegenwoordigers van zo'n kritische antropologie. We kennen haar van haar studie (1992) over moederschap, kindzorg en kindersterfte in Brazilië. Maar er is ook haar studie (1979) over de belevingen en problemen van oudste boerenzonen in ruraal Ierland. Zij zitten als het ware gekneld tussen de ouderlijke 'traditionele' verwachting dat ze de boerenstiel zullen voortzetten zoals vele generaties voor hen deden en de Europese schaalvergroting die het Ierse platteland ontvolkt en ontheemt. Ruraal Ierland wordt door de Europese schaalvergroting nog meer een periferie waar oudste zonen niet zelden alleen achterblijven. Een belangrijk aantal van hen blijft ongehuwd en maakt een diepe existentiële crisis door die zich toont in een significant hogere incidentie van psychopathologie. De krachten achter deze tragedie blijven vaak onzichtbaar. Scheper-Hughes brengt aanleidingen en gevolgen in beeld, waarbij ze rijkelijk put uit de levensverhalen van deze oudste boerenzonen aan de Ierse westkust.

Enkele verwijzingen naar kinderen in kritisch antropologisch perspectief

Zulke kritische antropologie is bedoeld om een stem te geven aan groepen die in soms moeilijke omstandigheden proberen van hun potentieel en dat van hun kinderen op de meest 'economische' wijze tot ontplooiing te brengen. Scheper-Hughes (1992) maakt de 'andere' houding van Braziliaanse moeders tegenover pasgeborenen en kindersterfte begrijpelijk in het licht van sociale en culturele invloeden die hun leven in ruime mate bepalen. Devisch (1996) verwoordde in een interview *Voluit kiezen voor de Zaïrese moeder* de houvast die moeders in het Zaïre van het begin van de jaren negentig boden nadat het failliet van het koloniale en het post-koloniale project er tot massale plunderingen en chaos geleid had. Elà (1990) getuigt van de 'nana Benz' in Kameroen en in de grootsteden van andere Afrikaanse landen. Deze buitenshuiswerkende moeders verplaatsen zich niet zelden met een oude Mercedes Benz, daarbij handel drijvend voor rekening van hun eigen lokale groep en grootfamilie. Deze wijze van productief-zijn sluit nauwer aan bij die lokale culturen ('les cultures des terroirs') waardoor ook de opbrengst ervan meer ten goede komt van die lokale gemeenschappen, hun grootfamilies en (klein)kinderen.

In deze lijn situeren we ook de studies over Afrikaanse kinderen die creatief zijn in het vervaardigen van speelgoedjes vanuit oud ijzer en ander afval. Kinderen realiseren zichzelf door opleiding, in religieuze bewegingen (initiaties en gebedsgroepen), in kunst zoals muziek, dans, toneel, mode), in arbeid. Studenten hebben een actieve rol in ontwikkelingsprojecten, emancipatie en politieke omwentelingen. Daarnaast zijn er ook kritische studies over straatkinderen die ernstig gevaar lopen wanneer het verkopen van cocaïne hun enige overlevingsstrategie en -kans wordt in Zuid-Amerika (Aptekar 1983), over kinderarbeid (Nieuwenhuys 1996), over jongerengroepen en hun arbeidspositie – soms als smokkelaars – in de diamanthandel in Angola en Congo (De Boeck 1999), over kinderprostitutie en sekstoerisme dat in allerlei Aziatische grootsteden soms de enige maar zeer beangstigende en gevaarlijke uitweg lijkt te bieden, over kinderen en jongeren die juist omwille van hun engagement tegengewerkt en beschouwd worden als bron van het kwaad ('child-witches' in Congo). Het potentieel van kinderen en de dreiging die ervan uitgaat, liggen niet ver van elkaar. De creativiteit en inventiviteit van jongeren is niet zelden ingebed in een grimmige werkelijkheid.

Voor sommigen krijgt de neerwaartse spiraal het overwicht: aids-zeven, thuislozen, straatkinderen, gangsters, smokkelaars van drugs, wapens, diamant, auto's: *children of tribulation* (Reynolds 1990). Een aantal kinderen bekleedt een weinig benijdenswaardige plaats wanneer ze om welke reden dan ook (natuurramp, oorlog, ...) ontheemd zijn in hun land of naar elders gedeporteerd werden. De fragiele gezondheidsvoorzieningen die er voor hen nog zijn, zijn dan ook nog eens een geliefkoosd doelwit van militaire acties (zie: Van Wolputte 1997). Straatkinderen in Brazilië worden soms het slachtoffer van willekeurige razzia's en mishandeling door de plaatselijke *guardia*.

Andere vragen voor een kritische medische en psychologische antropologie van kinderen betreffen bijvoorbeeld het wereldbeeld van kinderen die aan de gruwel van oorlog zijn blootgesteld geweest. Aspecten hiervan zijn bijvoorbeeld treffend beschreven in de roman *In Afrika* (Van Dis 1990). Reynolds (1990) geeft als medisch antropoloog de gevolgen van oorlogstraumata op Afrikaanse kinderen weer; ze beschrijft ook de 'traditionele' behandelingen voor deze kinderen.

Een onderzoeksproject over toekomstperspectieven van jongeren in het Zuid-Afrika van na de Apartheid kan ook in verband met 'identiteitsvorming en ambiguïteit' worden gebracht. Deze jongeren hebben meer kansen, maar tegelijkertijd zijn er in het Zuid-Afrika van de post-Apartheid krachten die de kansen van deze jongeren verder hypothekeren. Een antropologische studie kan vooral nagaan hoe deze jongeren dit beleven, erover denken, ernaar handelen en welke sociale en culturele factoren hen vooruithelpen of afremmen. Kan het nieuwe Zuid-Afrika in een betere toekomst voorzien voor deze jongeren van de voormalige townships in Johannesburg, Cape Town of Windhoek?

Het reconstrueren en getuigen van de wereld van kinderen uit andere culturen, de wijze waarop hun leven beïnvloed is door socio-culturele dynamieken is een belangrijke taak voor een antropologie van het kind. Soms zien we van deze kinderwereld vluchtig een glimp. Zo hebben de tentoonstellingen van kindertekeningen uit Oeganda/Burundi (Tervuren, Nationaal Museum voor Africa 1988) en Rwanda/Zaire (Leuven 1995) diepe indrukken nagelaten. Men wordt hier onmiddellijk getroffen door een aantal aspecten zoals de andere bladvulling (veelal volledig opvullen van het blad), de vele

figuren, het kleurgebruik, de alomtegenwoordige moeder maar ook de kleine en soms afwezige vader. Op sommige tekeningen ziet men tegelijk met de 'communio' van kinderen en verwanten, ook de tekens van oorlogsgruwel zoals wapens, overledenen, begraafplaatsen, explosies, gewapende soldaten. Dat er achter deze kindertekeningen telkens een heel levensverhaal en een socio-culturele context schuilgaat, laat onderzoek toe in het domein van een medisch / psychologische antropologie van het kind.²

In psychologische literatuur hierover, treft men dan veelal bedenkingen over de psychodynamiek van deze kinderen, jongeren en jongvolwassenen aan. Een antropologie van het kind biedt hier een noodzakelijk supplement door sociale en culturele invloeden op gezondheid en welzijn van zulke kinderen te beschrijven. Om even het voorbeeld van de Afrikaanse kindertekeningen terug te nemen: deze tekeningen spreken aan, raken en treffen ons door het gegeven dat jonge kinderen in niet geringe mate met fundamenteel, destructief geweld – *la Violence Fondamentale* (Bergeret 1994) – geconfronteerd worden. Dat soort geweld gaat niet zelden de beschermende krachten in lokale culturen en gemeenschappen te boven, waardoor deze kinderen volop in de strijd om zelfbehoud geworpen zijn en belangrijke krachten verliezen die nodig zijn om hun creatief potentieel ook op andere terreinen uit te bouwen. Welke lokale, nationale en globale sociale en culturele invloeden hebben in dit complexe gegeven een dragende, ondersteunende en zingevende rol, welke invloeden werken ondermijnend voor de ontwikkeling van deze kinderen? Een evenwicht in het beschrijven van zowel beschermende als ontregelende invloeden op het socio-culturele vlak is nodig om niet te vervallen in een naïeve en *aesthetiserende* blik op kinderen ('ze hebben nog alle kansen'), noch in pessimisme en doemdenken ('deze generatie is ook al verloren').

Tezelfdertijd beseffen we dat 'veldonderzoek' in verband met zo'n antropologie van kinderen niet eenvoudig zal zijn, bijvoorbeeld in de context van de Afrikaanse post-koloniale natiestaat. De omstandigheden zijn vaak moeilijk. En men wordt er ook geconfronteerd met een 'andere' kindertijd: kinderen nemen in grote delen van de wereld al vrij vroeg deel aan sociale, economische, politieke en seksuele rollen. Soms zijn ze kostwinner, terwijl men hen vanuit westers perspectief naar school zou sturen. Een antropologie van het kind is een kritische bevraging van sociale universa die aan begrippen als 'de kindertijd' vorm en inhoud geven. Ze zoekt ook naar kansen en beperkingen van bijvoorbeeld kinderarbeid. Ze is uiteindelijk een kritische bevraging van westerse concepten van 'zelf', 'persoon', 'individu' en 'kind'.

Een medische antropologie dient ook kritisch te blijven tegenover behandelingsmethoden van kinderen die niet verweven zijn met een bepaald, lokaal cultureel universum. Zo willen grootschalige inentingscampagnes (tegen polio, TBC, ...) komaf maken met de 'kinderziektes' wereldwijd. Maar, deze campagnes zijn vaak op 'sedentaire' leest geschoeid; men trekt van nederzetting naar nederzetting. In een pastorale samenleving echter, bevinden kinderen zich gedurende de hele dag doorgaans in de veepest, weg van het dorp. Hoe kan men hier bij de lokale cultuur aansluiten om meer kinderen te bereiken (Van Wolputte 1997)?

De positie van een kritisch perspectief in de antropologie en de menswetenschappen

Scheper-Hughes is één van de vertegenwoordigers en voorvechters van een antropologie van het kind en tegelijk van een kritische, geëngageerde antropologie. De discussie die deze kritische antropologie in de literatuur ontlokt, is heel boeiend. Ze is reeds gevoerd op het hoogste niveau; getuige hiervan is het nummer dat het tijdschrift *Current Anthropology* er in 1995 aan wijdde. In dat nummer zijn Scheper-Hughes en d'Andrade de zegsmannen van wat respectievelijk *militant anthropology* en *objective anthropology* genoemd wordt.

Dat d'Andrade de discussiant is ten aanzien van Scheper-Hughes die de toon van de discussie zet, is boeiend. d'Andrade komt uit de cognitieve richting in antropologie en psychologie. Hij onderschrijft een positief-wetenschappelijk wetenschapsmodel. Scheper-Hughes staat voor 'comprehensiveness' ('das Verstehen') en 'getuigen van' of 'woord geven' aan 'voiceless people'. Dat gebeurt binnen een hermeneutisch wetenschapsmodel dat complexere verbanden wil vatten.

De discussie tussen beide wetenschapsmodellen is in de menswetenschappen goed bekend; ze wordt hier in de antropologie herhaald naar aanleiding van de kracht en de uitdaging die uitgaat van een kritische antropologie. De begeestering die ervan uitgaat bij mensen als Scheper-Hughes is in ieder geval één van de factoren waardoor deze hermeneutische en kritische benadering in de antropologie tot in de meest prestigieuze internationale tijdschriften weerklank vindt.

Scheper-Hughes (1995) noemt zo'n kritische antropologie ook een antropologie met een ethisch perspectief, dat ze absoluut noodzakelijk acht om als antropologie in de huidige wereldcontext relevant te blijven. Onder meer de confrontatie met geweld dat op allerlei niveaus wereldwijd zichtbaar is geworden in het alledaagse leven, noopt haar tot deze keuze. Devisch (1996) beschrijft bepaalde ervaringen en omwentelingen in Zaïre/ Congo en ruimer in Afrika die hem beïnvloed hebben in de richting van een geëngageerde antropologie: het onvermogen van het koloniale project om duurzame ontwikkeling en samenwerking tot stand te brengen, de vernietiging van de westerse identificatiespiegel (the shattered mirrors) die andere culturen decennia lang voorgehouden werd. Elà (1990) beschrijft het potentieel dat het Afrikaanse continent niet in het minst door zijn kinderen en jongeren heeft, maar dat tegelijk door allerlei invloeden en machtsfactoren gedwarsboomd wordt.

Zonder deze achtergronden van een keuze voor een kritische antropologie te begrijpen – en daarover zegt d'Andrade (1995) haast niets – verglijdt men te gemakkelijk in een gelijkstelling van *kritisch=subjectief=tendentieus=onwetenschappelijk*. Men mist dan het hart, de passie, de emotie van waaruit *bepaalde* domeinen van een antropologie – ook van een antropologie van het kind – kritisch moeten zijn. Daarnaast blijven alle bekommernissen die d'Andrade aanbrengt over zo'n kritische menswetenschap belangrijke aandachtspunten.³

*Voorbeeld van de noodzaak van kritische antropologie:
Children and the violence of every day life*

Reeds lange tijd is er in de psychologie een discussie over de invloed van tv-geweld op agressie bij kinderen. Deze vraag heeft tot veel experimenteel ('objectief') onderzoek geleid. Afhankelijk van het onderzoeksopzet, het soort geweld dat aangeboden wordt, de operationalisatie van 'tekens van agressie bij kinderen', geven sommige onderzoeken een invloed aan, andere niet. Men laat bijvoorbeeld één groep kinderen een geweldfilm zien, een andere groep een 'neutrale' film (zonder geweld). Beide groepen zijn daarnaast zoveel mogelijk gelijk voor een aantal andere kenmerken: leeftijd, geslacht, afkomst, IQ, pathologie, ... Vlak na de film mogen de kinderen van beide groepen tekenen. Dan blijkt een statistisch significant verschil in het aantal tekens van agressie: degene die de geweldfilm zagen, vertonen er meer. Eén dag later vindt men dat verschil niet meer terug. De interpretatie van deze gegevens spreekt niet voor zich: benadrukt men de mogelijke nadelige gevolgen van tv-geweld ('ze zijn agressiever'), de gezonde hantering ('ze tekenen meer geweld om er controle over te krijgen of om het geweld te symboliseren'), de uitdoving na één dag (die dan zowel teken van assimilatie zonder verdere nadelige gevolgen als van extreme verdringing en pathologie kan zijn). Kortom, deze psychologische onderzoeken hebben ongetwijfeld tot boeiende resultaten geleid, maar tegelijk blijft de maatschappij wat op zijn honger zitten met de vraag hoe dat nu juist zit met de invloed van tv-geweld op agressie bij kinderen.

Hierin voelt men aan wat het gemis aan een ethisch perspectief of een kritische blik betekent. Men meet vooral wat men operationaliseerbaar acht (vaak een klein onderdeel van de complexe problematiek), met het risico dat de maatschappelijke relevantie van de onderzoeksresultaten verloren gaat. Pas recent zien we in psychologische literatuur dat Osofsky (1997) in *Children in Violent Societies* zich de vraag stelt wat het voor de ontwikkeling van kinderen betekent om op te groeien in een wereld die overal in toenemende mate 'gebombardeerd te worden' door een veelheid van gewelddadige beelden (in cartoons, nieuwsberichten, tv-films, computerspelletjes, videofilms, ...) en door reëel geweld (eraan blootgesteld zijn, als slachtoffer of getuige, en recent ook als geweldpleger). Men hinkt dat geweld achterna door juridische straffen en/of curatieve behandeling van slachtoffers en daders, maar er is een groot gemis aan fundamentele reflectie over geweld in culturen – ook de westerse – en over preventie.

Osofsky is in psychoanalytische ontwikkelingspsychologie bekend voor haar kritische studies over affectieve ontwikkeling van kinderen en de invloed van culturele factoren daarop. Het is dan ook niet toevallig dat ze zich in verband met *children in violent societies, children and the violence of every day life* tot de antropologie richt. In haar boek uit 1997 schrijft ze dat het geweldprobleem ruimer is dan dat van individuele agressieproblemen en gewelddadige gezinnen. Er is ook het alledaagse geweld dat in heel de samenleving ingeburgerd raakt. Bepaalde groepen zijn er extra kwetsbaar aan, maar ook ruimer dan in deze 'at risk groups' duikt het af en toe schijnbaar onverklaarbaar de kop op. We denken in dit verband aan de moord op kinderen door andere jongeren op een goeie school in Denver (14 april 1999) en in een wat verder verleden de

berichten over kinderen van nog geen tien jaar die de driejarige kleuter James Burgler doodmartelden in Engeland.

Het is onder meer tegen de achtergrond van geweld in de cultuur – en de positie van kinderen daarin – dat voor een kritische antropologie van kinderen een belangrijke taak weggelegd is. De reflectie richt zich zowel op westerse als niet-westerse culturen en op de invloed van globalisering op dit probleem. Met dit laatste voorbeeld over kinderen en geweld kunnen we ook een brug slaan naar de laatste paragraaf van deze bijdrage.

‘Medical anthropology at home’ en kinderen

Een recente Europese conferentie over *medical anthropology at home* (Zeist, 15-18.4.1998) toonde het belang van antropologisch onderzoek niet enkel ‘ginds’ in niet-westerse culturen, maar evengoed ‘hier’ in westerse. We kunnen in deze bijdrage twee redenen – tussen vele anderen – aangeven om dit perspectief van ‘anthropology at home’ ook naar kinderen door te denken. Ten eerste hebben allerlei migraties heel wat cultureel ‘Anderen’ in westerse samenlevingen gebracht, waardoor migranten een belangrijk aspect van westerse samenlevingen vormen. In deze migrantengezinnen zijn ook kinderen en kleinkinderen: de zogenaamde ‘tweedegeneratie-’ en ‘derdegeneratie-migranten’, ‘allochtone kinderen en jongeren’. Ten tweede is grondige reflectie over de invloed van ‘cultuur’ op gezondheid en welzijn ook bij autochtone kinderen en jongeren belangrijk.

Een antropologische reflectie op gezondheid en welzijn van allochtone kinderen

Door migratie (vrijwillig of gedwongen; economisch of politiek, ...) bevinden zich heel wat kinderen die door geboorte of familiebanden met een andere cultuur verweven zijn, hier in westerse samenlevingen. In een ‘westerse blik’ worden ze al gauw benoemd als allochtonen, migrantenkinderen. Zijzelf verzetten zich daar soms heftig tegen: “Wij zijn toch nooit gemigreerd!” Kunnen we de beleving van deze jongeren aan bod brengen en daarin zowel de fundamentele innerlijke identiteitsconflicten als de externe factoren aanduiden die het hen soms moeilijk maken om zichzelf te begrijpen. Concepten als *bicultural identity* (Laframboise 1992) en *hyphanated identity* (Modood 1995) worden ons momenteel aangereikt. Ze gaan in tegen het stereotiepe beeld van kinderen die ‘tussen twee culturen vallen’. In die zin bieden ze een voordeel, maar, vatten ze echt de strijd van deze kinderen? En verwijzen ze genoeg naar de kansen en belemmeringen die de verschillende culturele invloeden voor deze kinderen betekenen?

We menen dat het verhaal van kinderen van migranten en politiek vluchtelingen in een medische en psychologische antropologie van het kind een plaats dient te hebben (Grinberg & Grinberg 1989; Kareen & Littlewood 1992). Het is een taak voor de antropologie om in deze materie goed aanwezig te blijven want de achtergrond van waaruit deze kinderen komen, verbreedt gestaag. Tot voor kort waren dat in Vlaanderen vooral kinderen uit Siciliaanse, Turkse en Marokkaanse gezinnen, maar er kwamen in de jaren negentig ook Bosnische kinderen, Oekraïense kinderen (Tsjernobyl) met hun gezond-

heidsproblemen en hun belevingen, weldra Kosovaarse kinderen. En de aanwezigheid van Europese instellingen in Brussel brengt recent ook kinderen van EG-ambtenaren, Navo en Nato bij hulpverleners.

Uit Brusselse kinderopvangcentra worden heden vragen gesteld over talrijke Zwartafrikaanse kinderen die de kinderkribbes daar overspoelen zonder dat ze in Europa door hun ouders vergezeld zijn. Ze zijn door hun ouders als het ware toevertrouwd aan verwanten in Europa, in de hoop hier mee te kunnen genieten van het gezondheidsstelsel, de schoolopleiding en andere instellingen. In de Franse antropologische literatuur worden ze 'les enfants confiés' (Jouan 1996) genoemd. De betrokken kinderverzorgsters zijn het erover eens dat sommigen hier goede opvang en kansen krijgen, terwijl anderen ernstig verwaarloosd of zelfs uitgebuit worden met medische en psychische problemen als gevolg. Jouan vergelijkt het met *multiple mothering* (Campbell 1992) en *circulation des enfants* (Lallemand 1993) als culturele achtergronden om deze praktijk in de migratie enigszins te begrijpen.

De Franse etnopsychiatrie levert in verband met de antropologische studie van migrantenkinderen een specifieke en belangrijke bijdrage. Terwijl haar stichter Devereux zich in de periode 1955-1975 vooral richtte op meegebrachte perspectieven over ziekte en behandeling van eerstegeneratiemigranten, is zijn leerling Tobie Nathan vanaf de jaren zeventig met hele migrantengezinnen gaan werken, in aanwezigheid van de kinderen die om zeer verschillende redenen aangemeld waren. Het ganse migrantengezin dient aan hun probleemkind 'hier-en-nu' een plaats te geven in de lijn van verwantschap en afstamming die uiteindelijk naar 'ginds-en-toen' verwijst. Wanneer het gezin de onzekerheid die de migratie met zich meebrengt verwerkt, heeft het kind meer kans op genezing. Individuele kindtherapie was er bij Nathan niet bij, tenzij voor adolescenten.

Moro is als leerlinge van Nathan gaan zoeken naar een combinatie van gezinsgesprekken en individuele kindbenadering. Het leidde tot een aantal interessante gevalsbesprekingen waarin het kindperspectief niet gemedan wordt (zie: Moro 1994). Men merkt dan hoe bij tweede- en derdegeneratie (migranten)kinderen verschillende (i.c.: westerse en niet-westerse) ziekteverklaringen en visies op genezing een invloed uitoefenen. Momenteel heeft men veel aandacht voor de beleving van kinderen die betrokken zijn in een co-consultatie bij een westerse én een niet-westerse therapeut (zie: Meurs 1998 voor een casus over culturele representaties van hyperventilatie/bezetenheid en de beleving van een Marokkaans pubermeisje en haar ouders over consultatie in twee medische systemen)

Moro heeft ook veel aandacht voor borstvoeding, vroege kindverzorging, het dragen van een kind – 'le bébé migrateur' van Moro & Nathan (1989) – en het gedragen worden van de moeder door een verwantengroep die in de migratie van structuur wijzigde, alsook voor het verband tussen bepaalde manieren waarop de ouders migratie te verwerken en 'failure to thrive' bij jonge baby's (het jonge kind dat niet goed gedijt, onvoldoende fysieke groei vertoont, affectieve malaise,...).

Bâ (1997) is zich verder op de prenatale consultatie gaan richten: hoe investeert men in de migratie het komende kind, welke fantasmen, wensen en angsten leven eromtrent en hoe kunnen in dit verband probleemgevallen tijdig onderkend worden ten-

einde preventief op te treden en fysische en psychosomatische problemen bij de komende baby te voorkomen?

Besluitend over deze richting dienen we ook te vermelden dat ze een inspiratiebron is voor allerlei pilot-projecten die momenteel in Vlaanderen en Brussel opgezet worden en waarin gezondheid en welzijn van jonge moeders en hun kinderen ook vanuit culturele en subculturele aspecten begrepen wordt.⁴

Een antropologische reflectie over gezondheid en welzijn van autochtone kinderen

Er komen in onze samenleving steeds meer kinderen in behandeling. De wachtlijsten van de Diensten Geestelijke Gezondheidszorg – de Vlaamse equivalenten van de Nederlandse Riagg's – puilen uit. Steeds meer ouders vragen om opvoedingsbijstand, advies of therapie voor hun kind. Dit fenomeen noopt tot reflectie over de invloed van westerse cultuur op gezondheid en welzijn van kinderen. We schetsen kort enkele van de vele vragen die er zijn.

Er is een moeilijkheid met de waardering voor moederschap in westerse culturen. Westerse culturen stimuleren in ruime mate dat beide ouders carrière maken. Steeds meer vrouwen begeven zich in wat traditioneel een mannenwereld was. Deze emancipatieve beweging heeft zeer gunstige gevolgen. Echter, andersom trad veel minder emancipatie op: mannen gingen in veel geringere mate traditioneel moederlijke taken op zich nemen. Ze hebben het in hun opvoeding minder goed geleerd en kunnen het huishouden vaak, ondanks veel goede wil en creativiteit, niet even efficiënt organiseren als de moeder. Daarenboven lijkt westerse cultuur deze huiselijke taken ook niet in dezelfde mate te waarderen, noch financieel, noch op andere wijze. Er wordt ondertussen veel geïnvesteerd in 'zich waarmaken' (de traditioneel mannelijke taak), maar wie neemt zorg voor elkaar op, in casu de zorg voor kinderen? Zonder in negativisme te vervallen, dienen we toch aan te geven dat de combinatie van carrière en thuiszorg lang niet zo evident is als ze in westerse cultuur wordt voorgesteld. Het zijn daarenboven vaak de moeders die in hun 'dubbele carrière' dit conflict het scherpst voelen.

Opvallend is dat in westerse cultuur kritische reflectie over de impact hiervan op kinderen niet evident is – het baadt vlug in een sfeer van schuldgevoelens – en moeilijk meetbaar of objectiveerbaar. In dit perspectief dienen we kritisch te kijken naar de urenlange opvang van jonge baby's (België kent de kortste zwangerschapsverloven van de Europese Gemeenschap), naar kleuters en lagere-schoolkinderen die de klok rond op school verblijven, naar pubers en adolescenten die 'sleutelkinderen' genoemd worden en na school thuiskomen in een 'leeg nest' wanneer beide ouders nog elders aan het werk zijn. De slogan "niet de kwantiteit maar de kwaliteit van het samen-zijn met elkaar is belangrijk" is allicht ook een wat gemakkelijke mythe die we in onze cultuur graag geloven. Maar, is onder een bepaalde drempel van kwantiteit nog wel voldoende kwaliteit mogelijk?

Adolescenten bijvoorbeeld hebben ook nood aan een stevig houvast. Pas dan kunnen ze veilig experimenteren binnen de ruimte die ze voor zichzelf krijgen en zelf nemen of opeisen. De film 'Kids' van Larry Clark (1995) toont ons nu juist de leegte en

het gemis aan houvast op de achtergrond, als sfeer waarin sommige westerse adolescenten experimenteren en blijven hangen aan levenswijzen die hun gezondheid en welzijn in het gedrang brengen, zoals door het toegenomen druggebruik op steeds jongere leeftijd.⁵

Een ander fenomeen dat de aandacht verdient, is dat van de slechtere fysieke conditie van kinderen in westerse cultuur. Ook dit thema haalt geregeld de media, wat dan weer aanzet tot allerlei sensibiliseringscampagnes en inhaalprogramma's. Desondanks lazen we recent nog over een verdere achteruitgang in de fysieke conditie van Vlaamse kinderen (Het Nieuwsblad 16.4.1999). Hier lijkt een tendens ingezet die ruimer is dan een individueel probleem en die met korte interventies bij de doelgroep 'kinderen' niet zomaar te keren is. Het vernoemde artikel legt een verband tussen de slechte lichamelijke conditie van kinderen, weinig lichaamsbeweging (ook op school) en bepaalde voedingsgewoonten die typisch zijn voor westerse cultuur. Opnieuw een complex verband, waarbij reflectie op cultureel vlak allicht een ruimere samenhang kan aanbrengen, zoals bijvoorbeeld in een studie van Dufour (1997) over voedingsgewoonten, lichaamsbeweging en gezondheid en welzijn bij kinderen uit niet-westerse samenlevingen.

Geheel in deze lijn dient een culturele tendens nagegaan te worden in een bepaalde voeding die kinderen in reclame aangeprezen krijgen, het stijgend aantal uren dat ze voor beeldschermen (minder lichaamsbeweging) doorbrengen en de verwachting dat ze desondanks fit, sportief en mager zijn. Deze dubbele boodschappen op cultureel niveau kunnen in verhalen van kinderen en jongeren met bijvoorbeeld anorexia-problemen zeker opgespoord worden (zie ook: Van Dongen 1997).

We geven nog kort enkele bedenkingen mee:

- In westerse cultuur worden 'kinderrechten' verkondigd. Kinderen worden er 'sacro sancto' verklaard, maar naast deze heiligverklaring worden bepaalde kinderen ook ontvoerd en verdwijnen sommigen in pedofiele handen. Andere kinderen worden op een voor de ouders onmerkbaar wijze zelfs benaderd via het internet, niet steeds met oprechte bedoelingen. De ruzies om het openen van brieven door ouders in een vorige generatie waren, in vergelijking hiermee, van een andere orde. De globalisering die het internet bracht, biedt grote kansen voor kinderen; sommige toepassingen en mogelijkheden nopen tot een kritische blik.
- De psychopathologie van kinderen lijkt te wijzigen. Rohde-Dachser (1982) vernoemt in dit verband de toename van borderline-pathologie. Deze term uit de psychoanalytische literatuur staat voor een problematische individuatie tegen de achtergrond van een problematische binding. In hoeverre speelt hier een culturele invloed mee? Is een cultuur die de ontwikkeling van individualiteit ten top drijft, niet juist kwetsbaar in de voorwaarde daartoe: de zorg voor elkaar, binding, hechting, gemeenschappelijkheid? Overigens geeft Rohde-Dachser (1982) aan dat de borderline-problematiek in transcultureel psychiatrisch perspectief enkel voorkomt bij kinderen die leven in omstandigheden waar westerse cultuur door globaliserende tendensen in ruime mate is doorgedrongen.
- Wat betekent het voor ouders en kinderen op te groeien in een 'postmoderne cultuur zonder grote verhalen' (Lyotard 1979 en 1987)?

- En wat kan een psychoanalytisch perspectief aan een ‘antropologie van het kind’ bijbrengen? We hebben bij herhaling gesproken over *children in violent societies* (Osofsky) of over *children and the violence of every day life* (Scheper-Hughes). In verband met de thematiek van geweld in culturen heeft zo’n psychoanalytisch perspectief zeker iets bij te brengen. En, anderzijds is er in psychoanalyse heden veel te doen rond de ontwikkeling van geweld bij kinderen: in plaats van een constructieve agressie-ontwikkeling komt bij sommige kinderen een destructieve. Welke sociaal-culturele factoren werken constructieve en destructieve agressie in de hand? Dit is een thematiek die overheen decennia door onder meer Winnicott (1945), Lasch (1975) en Bergeret (1994) is opgenomen. In de suggestie van ook een psychoanalytisch perspectief op een antropologie (van het kind), sluiten we aan bij een hele historiek, maar evenzeer bij recente vragen van Brodeur (1997) en van Devisch & Brodeur (1996). Daarbij moge duidelijk zijn dat deze gedachte van een psychoanalytische inspiratie verder reikt dan het ‘anthropology at home’-perspectief en zich kan richten op het bredere veld van een antropologie van kinderen.

We hebben in deze paragraaf slechts enkele mogelijke vragen aangegeven die een ‘medical childhood anthropology (at home)’ zich kan stellen: een aanzet hopelijk tot een antropologie van kinderen die zich tijdens het Leuvense symposium zal aftekenen en vele andere kwesties zal omvatten.

Besluit

Medische antropologie en psychologische antropologie werden in dit artikel samen behandeld; we menen dat beide subdisciplines in het perspectief van de vraag naar kinderen in de antropologie, om historische redenen moeilijk uit elkaar te halen zijn. Belangrijke actuele auteurs van zo’n antropologie van het kind, zoals Scheper-Hughes, situeren zich ook in beide domeinen. Daarenboven, alleen over medische antropologie van kinderen spreken, zou betekenen dat toch heel wat psychologische antropologie zonder meer onder de noemer ‘medisch’ zou geplaatst worden. Tezelfdertijd is het belangrijk om beide disciplines te blijven onderscheiden: ze hebben een eigen identiteit en een eigen geschiedenis.

Daarnaast hebben we in onze tekst aandacht gehad voor Engelstalige en Franstalige antropologie: een combinatie van taalgebieden waarvoor Vlamingen wel vaker bekend staan.

We citeerden Toren die aangaf dat er nog geen een antropologie van kinderen bestaat, maar dat er wel al veel antropologisch onderzoek bij kinderen gebeurde, zeker in de medische en psychologische antropologie. Tezamen met Scheper-Hughes pleit ze voor de verdere ontwikkeling van een expliciet domein ‘kinderantropologie’. De oproep die we vandaag, aan de hand van het Leuvense symposium daartoe doen, is dan ook niet nieuw. Zelfs Scheper-Hughes en Toren werden hierin voorafgegaan door sporadische stemmen in die richting.

En toch laat de realisatie van dit project in zoverre op zich wachten dat het ook anno 1999 een te constitueren subterrein van de (medische) antropologie blijft. Maar de aandacht ervoor groeit. Men ziet de idee opduiken om de keuzerichting 'kinderen' als minor in (medisch) antropologische studieprogramma's op te nemen, terwijl ook in het jaar 2000 dit thema opnieuw aan bod komt in een aantal conferenties in ons taalgebied over kinderen en antropologie zoals bijvoorbeeld te Leiden omtrent 'generatieconflicten'.

Het Leuvense Departement Sociale & Culturele Antropologie is in het najaar van 1999 overigens tweemaal de organisator van een symposium over kinderen en antropologie: één in november – *Children en Youth as Emerging Categories in Postcolonial Africa*, vooral rond politieke antropologie⁶ – en één in december rond medische antropologie waarop deze tekst over *Kind, gezondheid en welzijn* de inleiding vormt. Een gedetailleerde aankondiging van het december-symposium over 'kinderen en medische antropologie', met alle nodige informatie voor deelname, vindt men elders in dit nummer van *Medische Antropologie*.

De Vlaamse redactie van het tijdschrift *Medische Antropologie* is overigens zeer verheugd dit symposium te kunnen organiseren. Vlaams-Nederlandse samenwerking ligt ons nauw aan het hart en is tevens in tien jaar tijdschrift *Medische Antropologie* niet steeds even tastbaar gebleven. Het is een optie die hoofdredacteur Sjaak van der Geest recent nog wenste te versterken. We menen dat de organisatie van het symposium over kinderen en medische antropologie in Leuven daar een uitstekende gelegenheid toe biedt. In die optiek zullen we alle deelnemers naar Vlaamse gewoonte hartelijk ontvangen en steken we speciaal de hand uit naar onze collega's uit Nederland.

Noten

Patrick Meurs studeerde sociale & culturele antropologie, klinische psychologie, godsdienstwetenschappen en (deels) familiale & seksuologische wetenschappen. Hij werkt momenteel als wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie te Leuven, waar hij zijn doctoraat over affectieve ambivalentie afrondt. Hij is redactielid van *Medische Antropologie*.

Steven Van Wolputte studeerde sociale wetenschappen en is doctor in de antropologie. Hij promoveerde in 1998 op een proefschrift over de OvaHimba van Namibië. Momenteel is hij verbonden aan de afdeling Sociale & Culturele Antropologie van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is hoofd van de Vlaamse Redactie van *Medische Antropologie*.

Filip De Boeck studeerde Germaanse filologie en is doctor in de antropologie. Hij doceert aan de Katholieke Universiteit te Leuven ondermeer politieke antropologie, cultuur-ecologie-ontwikkeling, autochtone kennissystemen, ... Als FWO-vorser is hij betrokken in het onderzoek van het Leuvense Africa Research Centre. Hij is lid van de Redactie van het tijdschrift *Medische Antropologie*.

Gaston Cluckers is doctor in de psychologie. Hij doceert aan de Katholieke Universiteit Leuven de vakken klinische ontwikkelingspsychologie en kinderpsychotherapie. Hij is als hoofd van het Centrum voor Kinderpsychotherapie ook verantwoordelijk voor de post-academische opleiding in de psychodynamische kinderpsychotherapie.

Renaat Devisch studeerde filosofie en is doctor in de antropologie. Hij is verbonden aan de Katholieke Universiteit te Leuven en te Louvain-la-Neuve. Sinds 1970 verricht hij veldonderzoek bij de Yaka van Zuidwest-Congo en in Kinshasa, alsook elders in Afrika: Tunesië, Zuid-Ethiopië, Zuidoost-Nigeria, Noord-Ghana, Zuid-Afrika. Hij is lid van de redactie van Medische Antropologie.

Woord van dank aan Sjaak van der Geest, Els van Dongen en Nicole Vliegen.

1. De zonen van de Trobrianders gaan vooral rivaliseren met de maternelle oom (en niet met de vader) en hebben incestueuze verlangens ten aanzien van de zus (en niet ten aanzien van de moeder). Het feit dat de Trobriand-kinderen niet dezelfde liefdes en rivaliteiten vertonen als westerse kinderen, liet Malinowski besluiten dat het door Freud beschreven Oedipus-complex niet universeel was. Roheim (1941) vond op zijn beurt op aanpalende eilanden, de Normanby-eilanden, wel evidentie voor de door Freud beschreven constellatie. Hij leidt er een universele oedipale structuur uit af, waarbij de concrete personen die deze universele structuur invullen, kunnen variëren overheen culturen.
2. In de lijn van dit gegeven vermelden we het themanummer dat de *Revue française de Psychanalyse* in 1987 uitbracht over '*Le Poids de la Réalité*' ('Het gewicht van de realiteit'). We lezen er verhalen over de kindertijd van mensen in de oorlog van Beiroet, in het Chili van Pinochet, na de aardbeving in Mexico-stad, de giframp in Bhopal, ... En we denken hierbij aan de Roemeense jonge zigeuner die na de val van Ceausescu op consultatie vertelde over hoe hij als kind door de Securitate ontvoerd werd, een verplichte naamswijziging onderging, elk spoor van zijn verleden gewist werd, in de ondergrondse kampementen van de Securitate in Boekarest overleefde en na sluiting hiervan een wanhopige zoektocht naar identiteit en houvast ondernam waarbij hij in Roemenië zonder papieren niet langer welkom was en in West-Europa telkens op ongeloof onthaald werd (Gailly, persoonlijke communicatie, 1996).
3. d'Andrade (1995) heeft bijvoorbeeld gelijk wanneer hij waarschuwt dat kritisch ook tendentius of eenzijdig kan zijn. Zijn vele waarschuwingen hoeven de onderzoeker niet af te brengen van een kritische antropologie, maar kunnen best wel in acht genomen worden. Het wetenschappelijke gehalte van een kritische antropologie kan er enkel mee gediend zijn.
4. We verwijzen hier naar beginnende projecten die op de leest geschoeid zijn van Dolto's *Maison Verte* of *Maison Ouverte*: ontmoetingsplaatsen voor jonge moeders (en vaders) met hun kinderen, waar tevens ook een sociaal werker, psychotherapeut en verpleger aanwezig is. Momenteel loopt zo'n project in de kansarme buurt Kureghem-Anderlecht (Brussel) waar een significante proportie kansarme Belgen en migranten wonen. Preventieve actie ter bevordering van de somatische gezondheid en het psychische welbevinden van deze ouders en kinderen houdt hier rekening met culturele en subculturele verschillen om de zorg beter te laten aanvaarden door de betrokken groepen.
Overigens zijn deze projecten geïnspireerd op etnopsychiatrische literatuur die veel aandacht heeft voor culturele achtergronden omtrent wat men begrijpt onder 'kind', 'ziekte van kinderen' en 'behandeling van zieke kinderen'. Dat Dolto hier als andere inspiratiebron vermeld wordt, mag niet tot het misverstand leiden als zou Dolto uit de etnopsychiatrie komen.
5. Frankel meent dat westerse adolescenten hun rites de passage zelf pogen te vinden ('self-initiation'), terwijl deze initiaties in 'traditionele', niet-westerse culturen gedragen zijn door de hele groep.
6. Het symposium met als titel *Children and Youth as Emerging Categories in Postcolonial Africa* gaat begin november 1999 door in het Groot-Begijnhof te Leuven. Informatie kan verkregen

worden bij Prof. Filip De Boeck, Sociale & Culturele Antropologie, Tiensestraat 102, 3000 Leuven. Tijdens dat symposium kunnen papers verwacht worden rond drie hoofdthema's:

- Children, Youth and Political Violence (children and youth as soldiers, bodyguards, spies, in unstructured violence, victims of landmines, ...);
- Children, Youth and Identity Formation (youth in student-groups, prayer-groups, arts, work and labour, but also children as a source of evil, increasing satanisation of children, ...);
- Children and Youth 'Out of Place' (homeless children, street children, gangsters, diamond diggers, smugglers, Aids orphans, ...).

Literatuur

Allman, J.

- 1997 Fathering, mothering and making sense of 'ntamoba': reflections on the economy of child rearing practices in colonial Asanti. *Africa* 67(2): 296-321.

Aptekar, L.

- 1988 *Street children of Cali*. Durham/London: Duke University Press.

Ariès, Ph.

- 1987 *De ontdekking van het kind: sociale geschiedenis van school en gezin*. Amsterdam: Bakker.

Bâ, M.

- 1997 La béance du ventre ou la vulnérabilité spécifique des mères migrantes. In G.-L. van der Beek (red.), *Plaats van de culturele dimensie in de geestelijke gezondheidszorg*. Feestbundel ter gelegenheid van de veertigste verjaardag van de Julie Renson Stichting. Brussel: Julie Renson Stichting, pp. 17-9.

Baumslag, N.

- 1987 Breastfeeding: Cultural practices and variations. In: D.B. Jelliffe & E.F.P. Jelliffe (eds), *Advances in international maternal and child health, Vol. VII*. Oxford: Oxford University Press, pp. 36-50.

Benedict, R.

- 1943 *Patterns of culture*. London: Pelican Books.
1946 *The chrysanthemum and the sword: Patterns of Japanese culture*. Boston: Houghton Mifflin.

Bergeret, J.

- 1994 *La violence et la vie. La face cachée de l'Oedipe*. Parijs: Payot.

Blinkhoff, P.

- 1991 'Allah gaf mij deze kinderen': Hoge vruchtbaarheid en falende geboorteregeling in Pakistan. *Medische Antropologie* 3(2): 290-95.

Blyth Whiting, B.

- 1996 The effect of social change on concepts of 'good child' and 'good mothering': A study of families in Kenya. *Ethos* 24(1): 3-35.

Boas, F. & R. Benedict

- 1938 *General anthropology*. Boston: Heath.

Bonnet, D.

- 1981 Le retour de l'ancêtre. *Journal de la Société des Africanistes* 51(1-2): 133-49.

- 1988 *Corps biologique et corps social. Procréation et maladies de l'enfant en pays mossi, Burkina Fasso*. Parijs: Orstom.
- Bourdillon, M.F.C.
1995 Street children in Harare. *Africa* 65(4): 516-32.
- Brodeur, Cl.
1997 *L'espace africain. Double regard d'un psychanalyste occidental et d'un dramaturge africain*. Parijs: L'Harmattan.
- Campbell, J.A.F.
1992 Multiple mothering and separation-individuation: Evidence from some Nigerian children. In: D.H. Spain (ed.), *Psychoanalytic anthropology after Freud. Essays marking the fiftieth anniversary of Freud's death*. New York: Psyche Press, pp. 63-94.
- Clark, A.L.
1981 *Culture and childrearing*. Philadelphia: FA Davis Company.
- Conklin, B.A. & L.M. Morgan
1996 Babies, bodies and the production of personhood in North America and a native Amazonian Society. *Ethos* 24(4): 657-93.
- Collard, Ch.
1988 Enfants de Dieu, enfants du péché: anthropologie des crèches québécoises de 1900 à 1960. *Anthropologie et Sociétés* 12(2): 97-123.
- Crawford, J.C.
1994 Parenting practices in the Basque Country: Implications of infant and childhood sleeping location for personality development. *Ethos* 22(1): 42-82.
- Dallape, F.
1987 *You are a thief! An experience with street children*. Nairobi: Undugu Society.
- d'Andrade, R.
1995 Moral models in anthropology. *Current Anthropology* 36(3): 399-408.
- Dean, A.L., S.J. Ducey & M.M. Malik
1999 *Havin' a baby for mama: Culture, psyché, and teenage pregnancy*. New York/London: The Guilford Press.
- De Boeck, F.
1999 Domesticating diamonds and dollars: Identity, expenditure and sharing in South-western Zaire (1984-1997). In: B. Meyer & P. Geschiere (red.), *Globalization and identity: Dialectics of flow and closure*. Oxford: Blackwell, pp. 177-209.
- Deng, F.M. & M. Reisman
1974 *Dinka folktales: African stories from the Sudan*. New York: Africana Publications.
- Dettwyler, K.A.
1988 More than nutrition: Breastfeeding in urban Mali. *Medical Anthropology Quarterly* 2(2): 172-83.
- Dettwyler, K.A. & C. Fishman
1992 Feeding practices and growth. *Annual Review of Anthropology* 21: 171-204.
- Devisch, R.
1996 Voluit kiezen voor de Zaïrese moeder. (Interview in *De Standaard*, 3-2-1996).

- Devisch, R. & Cl. Brodeur
 1996 *Forces et Signes: Regards croisés d'un anthropologue et d'un psychanalyste sur les Yaka*. Parijs: Etudes des Archives Contemporaines.
- Dis, A. van
 1991 *In Afrika*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Dufour, D.
 1997 Nutrition, activity and health in children. *Annual Review of Anthropology* 26: 541-66.
- Durkheim, E.
 1895 *Les règles de la méthode sociologique*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Elà, J.-M.
 1990 *Quand l'état pénètre en brousse...: les ripostes paysannes à la crise*. Parijs: Karthala.
- Erikson, E.
 1950 *Youth, identity and crisis*. New York: Praeger.
 1968 *Kind en samenleving*. Antwerpen: Aula.
- Frankel, R.
 1998 *The adolescent psyche. Jungian and Winnicottian perspectives*. London: Routledge.
- Geber, M.
 1998 *L'enfant africain dans un monde en changement. Etude ethno-psychologique dans huit pays sud-africains*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Gilman, S.
 1985 *Difference and pathology. Stereotypes of sexuality, race and madness*. New York: Ithaca.
- Glauser, B.
 1990 Street children: deconstructing a construct. In: A. James & A. Prout (eds), *Constructing and reconstructing childhood*. London: Falmer Press, pp. 138-56.
- Green, E.
 1985 Traditional healers, mothers and childhood diarrheal disease in Swaziland. *Social Science and Medicine* 20(3): 277-85.
- Green, E., A. Jurg & A. Djedje
 1994 The snake in the stomach: Child diarrhea in Central Mozambique. *Medical Anthropology Quarterly* 8(1): 4-24.
- Griaule, M.
 1938 *Jeux dogons*. Parijs: Institut d'ethnologie.
- Grinberg, L. & R. Grinberg
 1989 *Psychoanalytic perspectives on migration and exile*. Cambridge: Yale University Press.
- Guyotat, J. & B. Bordarier
 1980 *Mort, naissance et filiation: études de psychopathologie sur le lien de filiation*. Parijs: Masson.
- Harkness, S. & C.M. Super
 1996 *Parents' cultural belief systems. Their origins, expressions and consequences*. New York/ London: The Guilford Press.

- Harwood, R., J. Miller & N.L. Irizarry
 1991 *Culture and attachment: Perceptions of the child in context*. New York/ London: The Guilford Press.
- Honwana, A. & F. De Boeck
 1999 Children and youth as emerging categories in postcolonial Africa. (Aankondiging van wetenschappelijke bijeenkomst, november 1999 te Leuven).
- Houkpatin, L. & T. Nathan
 1991 La parole agissante et les objets silencieux. *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie* 16(1): 5-28.
- Ingham, J.
 1996 *Psychological anthropology reconsidered*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inhour, M.C. & J.P. Brown
 1990 Children and contagious disease. *Annual Review of Anthropology* 19: 87-119.
- James, A. & A. Prout (eds.)
 1990 *Constructing and reconstructing childhood*. London: Falmer Press.
- James, A., C. Janks & A. Prout
 1998 *Theorizing childhood*. London: Guilford Press.
- Jouan, M.P.
 1996 Les enfants confiés en milieux d'Afrique noire immigrés en France: Une concurrence de normes plus qu'un conflit de lois. (Onuitgegeven werktekst van het Europese Congres over Cross-Cultural Family Relations, International Institute for Sociology of Law, Onati, Spanje, oktober 1996).
- Kardiner, A. & R. Linton
 1944 *The individual and his society: The psychodynamics of primitive social organization*. New York: Columbia University Press.
- Kareem, J. & R. Littlewood
 1992 *Intercultural therapy. Themes, interpretations, practices*. Oxford: Blackwell.
- Kouassi, K.
 1985 Naître en pays Baoulé ou les bébés esprits. *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie* 4(1): 59-68.
- Kuik, S.
 1996 *Mag ik op je rug?* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Laframboise, T.
 1992 Psychological impact of biculturalism: Evidence and Theory. *Psychological Bulletin* 114(2): 394-415.
- Lallemand, S.
 1978 Le bébé-ancêtre mossi. In: S. Lallemand (red.), *Systèmes de signes. Textes réunis en hommage à Germaine Dieterlen*. Parijs, Hermann, pp. 307-16.
 1980 L'adoption des enfants chez les Kotokoli du Togo. *Anthropologie et Sociétés* 4(2): 19-37.
 1993 *La circulation des enfants en société traditionnelle: prêt – don – échange*. Parijs: L'Harmattan.
- Lallemand, S. & G. Le Moal
 1981 Un petit sujet. *Journal de la Société des Africanistes* 51(1-2): 5-21.

- Lallemand, S., O. Journet & E. Ewombé-Moundo (red.)
 1991 *Grossesse et petite enfance en Afrique noire et à Madagascar*. Parijs: L'Harmattan.
- Lamers-Winkelmann, F.
 1996 Reacties van kinderen op schokkende ervaringen. *Medische Antropologie* 8(1): 11-26.
- Lasch, C.
 1975 *De cultuur van het narcisme*. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij.
- Lévi-Strauss, C.
 1947 *Les structures élémentaires de la parenté*. Parijs/Den Haag: Mouton & Co.
- LeVine, R., S. Dixon, S. LeVine, A. Richman, H. Leiderman, C. Keefer, & T. Brazelton (eds)
 1994 *Child care and culture: Lessons from Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lightart, L.E.E.
 1996 Jnun en ernstig getraumatiseerde Marokkaanse jongeren. *Medische Antropologie* 8(1): 55-68.
- Linton, R.
 1936 *The study of man: An introduction*. New York: Appleton Century Croft.
- Lutz, C. & G. White
 1986 Anthropology of emotion. *Annual Review of Anthropology* 15: 405-35.
- Liotard, J.-F.
 1979 *La condition postmoderne*. Parijs: Plon.
 1987 *Het postmoderne uitgelegd aan onze kinderen*. Kampen: Kok Agora.
- Malinowski, B.
 1929 *The sexual life of savages in North-Western Melanesia: An ethnographic account of courtship, marriage, and family life among the natives of the Trobriand Islands, British New Guinea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, L.B.
 1985 *Infant care, feeding and health in the South Pacific*. New York/London: The Guilford Press.
- Mauss, M.
 1934 Les techniques du corps. In: M. Mauss (red.), *Sociologie et anthropologie*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- McKenna, J.
 1996 Sudden Infant Death Syndrome in cross-cultural perspective: Is infant-parent co-sleeping protective? *Annual of Anthropology* 25: 201-36.
- Mead, M.
 1930 *Growing up in New Guinea. A comparative study of primitive education*. London: Routledge.
 1964 *Anthropology as human science*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Meurs, P.
 1998 Ouderbegeleiding als vitale pijler in de behandeling van kinderen. Illustratie van de opbouw van de therapeutische relatie met een Marokkaans gezin. In: P. Meurs & A. Gailly (red.), *Wortelen in andere aarde. Migrantengezinnen en hulpverleners ontmoeten cultuurverschil*. Leuven/ Amersfoort: Acco, pp. 199-224.
- Modood, T.
 1995 *Changing ethnic identities*. London: Policy Studies Institute.

- Moro, M.-R.
 1994 *Parents en exil. Psychopathologie et migrations*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Moro, M.-R. & T. Nathan
 1989 Le bébé migrateur. Spécificité et psychopathologie des interactions précoces en situation migratoire. In: S. Lebovici & F. Weil-Halpern (red.), *Psychopathologie du bébé*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 683-722.
- Nichter, M. & I. Cartwright
 1991 Saving the children for the tobacco industry. *Medical Anthropology Quarterly* 5(2): 236-56.
- Nieuwenhuys, O.
 1996 The paradox of child labor and anthropology. *Annual Review of Anthropology* 25: 237-51.
- Ochs, E. & L. Caps
 1996 Narratives of the self. *Annual Review of Anthropology* 25: 19-44.
- Ortigue, M.-C. & E. Ortigue
 1962 *Oedipe africain*. Parijs: Plon.
- Osofsky, J.
 1997 *Children in violent society*. New York/ London: The Guilford Press.
- Paul, R.
 1988 Psychoanalytic anthropology. *Annual Review of Anthropology* 18: 177-202.
- Popkin, B.M., T. Lasky, J. Litvin, D. Spicer & M. Yamamoto
 1986 *The infant-feeding triad. Infant, mother, and household*. New York/ London: Gordon and Breach Science Publishers.
- Price, N.
 1996 The changing value of children among the Kikuyu of Central Province, Kenya. *Africa* 66(3): 411-36.
- Rabain, J.
 1979 *L'enfant du lignage. Du sevrage à l'intégration à la classe d'âge chez les Wolof du Sénégal*. Parijs: Payot.
- Reis, R.
 1996 *Sporen van ziekte. Medische pluraliteit en epilepsie in Swaziland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
 1997 Menselijk materiaal als medicijn: over rituele moord in Swaziland. *Medische Antropologie* 9(2): 362-76.
- Reyners, M.
 1992 Besnijdenis van meisjes in Nederland. Na de storm: actie! *Medische Antropologie* 4(2): 251-54.
- Reynolds, P.
 1989 *Childhood in crossroads*. Cape Town: Dave Philip Publications.
 1990 Children of tribulation: The need to heal and the means to heal war trauma. *Africa* 60(1): 1-87.
 1996 *Traditional healers and childhood in Zimbabwe*. Athens: Ohio University Press.
- Rohde-Dachser, Ch.
 1982 *Das Borderline-Syndrom*. Berlijn: Springer Verlag.

- Roheim, G.
1941 Play analysis with Normanby Island Children. *American Journal of Orthopsychiatry* 3(7): 524-9.
- Saladin d'Anglure, B.
1980 Violences et enfantements inuits ou les noeuds de la vie dans le fil du temps. *Anthropologie et Sociétés* 4(1): 65-99.
- Saraswathi, I.S. & P.R. Dasen
1992 *Introduction to basic processes and human development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sargent, C. & N. Stark
1989 Childbirth education and childbirth models. *Medical Anthropology Quarterly* 3(1): 26-51.
- Scheper-Hughes, N.
1979 *Saints, scholars and schizophrenics: Mental illness in rural Ireland*. Berkeley: University of California Press.
1992 *Death without weeping: The violence of every day life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.
1994 The violence of every day life. In: M.Suarez-Orozco, G. Spindler & M. Spindler (eds), *The making of psychological anthropology*. Forth Worth: Harcourt Brace College Publications, pp. 137-71.
1995 The primacy of the ethical: Propositions for a militant anthropology. *Current Anthropology* 36(3): 409-40.
- Smis, W. & P. Meurs
1997 Buitenlandse adoptiekinderen. Een antropologisch en psychotherapeutisch perspectief. *Medische Antropologie* 9(2): 342-61.
- Sontag, S.
1978 *Illness as metaphor*. New York: Vintage and Random House.
- Stainson, J.
1992 Changes in feeding practices of children. *Annual Review of Anthropology* 21: 143-70.
- Stegeman, M.
1994 Hoe jonge kinderen sterven: een onderzoeksnotitie uit NO-Brazilië. *Medische Antropologie* 6(2): 316-27.
- Suarez-Orozco, M., G. Spindler & L. Spindler
1994 *The making of psychological anthropology*. Forth Worth: Harcourt Brace College Publications.
- Swantz, M.L., S. Mjema & Z. Wild
1995 *Blood, milk and death. Body symbols and power of regeneration among the Zaramo of Tanzania*. Westport/ London: Bergin & Garvey.
- Swart, J.
1989 *Malunde: The street children of Hillbrow*. Johannesburg: University of Witwatersrand Press.

- Toren, Ch.
 1992 There is no ethnography of children; There are only anthropological issues. (Niet-gepubliceerde paper op het congres over "Children as Social Actors", georganiseerd door het Britse Royal Institute of Anthropology, Cambridge, 5-7 januari 1992; geciteerd in: Scheper-Hughes 1994: 153).
- Tranberg-Hansen, K.
 1997 *Keeping house in Lusaka*. New York: Columbia University Press.
- Vallin, J., B. Auvert, N. Brouard, F. Chièze, J.P. Dozon & A. Guillaume
 1993 *Populations africaines et sida*. Parijs: Editions La Découverte.
- Van Dongen, E.
 1997 Eten, controleren, kicken en verzet: een zoektocht naar een betekenis van anorexia. *Medische Antropologie* 9(2): 322-41.
- Van Elteren-Jansens, M.
 1995 Geheimen in de alledaagse zorg van moeders voor hun kinderen. *Medische Antropologie* 5(1): 114-24.
- Van Wolputte, S.
 1997 *Gezondheid en genezen in Afrika*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Whiting, J. & I.L. Child
 1953 *Child training and personality: A cross-cultural study*. New Haven: Yale University Press.
- Whiting, B. & J. Whiting
 1974 *Children of six cultures*. Cambridge: Harvard University Press.
- Winnicott, D.W.W.
 1945 On father. In: D.W.W. Winnicott (ed.), *The child, the family and the outside world*. London: Penguin Books, pp. 78-85.
- Wright, A.C., C. Clark & M. Bauer
 1993 Maternal employment and infant feeding practices among the Navajo. *Medical Anthropology Quarterly* 7(3): 261-80.
- Wright, A.C. & M. Simpson-Hebert
 1992 Beyond the breast-bottle controversy. *Medical Anthropology Quarterly* 6(1): 76-80.
- Zeitlyn, S. & R. Rowshan
 1997 Privileged knowledge and mothers' 'perceptions': The case of breastfeeding and insufficient milk in Bangladesh. *Medical Anthropology Quarterly* 11(1): 56-68.
- Zempléni, A. & J. Rabain
 1965 L'enfant Nit Ku Bon. Un tableau psychopathologique traditionnel chez les Wolof et les Lebou du Sénégal. *Psychopathologie africaine* 1(3): 329-441.